

Ten geleide: De historische eindscripctie historisch bekeken

Pieter Slaman

Voor de één is het de ultieme kans om eigen talent en kundigheid ten toon te stellen. Voor de ander is het de zwaarste beproeving van allemaal, die als een Hercules moet worden doorstaan... of als Sisyphus als het niet lukken wil. Ik bedoel het schrijven van de eindscripctie, het sluitstuk van onze geschiedenisstudie. Het zijn de scripties die centraal staan in dit nummer van *Leidschrift*.

De scripctie is een wrede toetsingsvorm waarin de kandidaat maandenlang, meestal in eenzaamheid, moet ploeteren om zelf aangedragen problemen uit te werken en op te lossen. En als het daarbij nu alleen ging om toetsing van hetgeen tijdens de studie geleerd zou moeten zijn, was het nog tot daaraantoe, maar het gaat ook om persoonlijke karaktertrekken: volharding, zelfredzaamheid, discipline, creativiteit, welbespraaktheid. Die dingen kun je slechts in beperkte mate leren. Niet iedereen beschikt erover, niet iedereen is ervoor in de wieg gelegd. Bovendien toetst zo'n scripctie ook een aantal vaardigheden niet, hoe belangrijk we die ook vinden. Het vermogen om samen te werken, een sollicitatiebrief te schrijven of een groot publiek te bereiken blijven bijvoorbeeld volledig buiten beeld.

Waarom dan toch die eeuwige scripctie? 'Omdat die er vroeger ook al was', zegt de gemakzuchtige historicus. Het verleden is een vreemd land waar de mensen de dingen anders doen, zo leren we van L.P. Hartley, en dat geldt ook aan de universiteit.¹ Maar daar is het vaak toch een vertrouwd land, als een buurland. De eenentwintigste-eeuwse Westerse universiteit draagt heel duidelijke sporen van haar middeleeuwse oorsprong en de eindscripctie is daar één van. Of preciezer: het proefschrift is daar één van en de eindscripctie is zijn afgeleide. Deze inleiding probeert het hoe en waarom van de historische eindscripctie te verklaren vanuit haar geschiedenis.

Die middeleeuwse oorsprong is nog het makkelijkst te herkennen in de hedendaagse verdediging van de masterscripctie en vooral in de promotieplechtigheid. Beiden zijn in wezen opvoeringen van de middeleeuwse *disputatio*. Het recept is eenvoudig: er is een *defendens* die één of meer stellingen betreft en verdedigt; er zijn *opponentes* die aanvallen en de

¹ Naar de beroemde openingszin van L.P. Hartley's roman 'The Go-Between' uit 1953.

gedachtewisseling wordt geregisseerd door een voorzitter. Aan het slot werd in de premoderne tijd vaak gezocht naar een oplossing of synthese van de standpunten, een gewoonte die in onbruik is geraakt. Zo'n synthese bestond bij de gratie van een sluitend en harmonieus wereldbeeld. Uit dat paradijs is de moderne mens met al zijn fundamentele twijfels verdreven.

De *disputatio* was in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd niet alleen een toetsvorm, maar ook een collegevorm: een oefening in logica, retorica en beheersing van de stof. Lange tijd was dit een mondelinge aangelegenheid waarbij de stellingen nauwelijks op schrift werden gesteld. Halverwege de zestiende eeuw namen Jezuïtische instellingen in Midden-Europa het voortouw bij de publicatie van disputaties of dissertaties met de bedoeling het gesprek een breder gehoor te geven. De protestants gekleurde universiteiten in het Noorden volgden direct en zo was het in Leiden van stond af aan heel gebruikelijk om de promotie te houden op basis van een gedrukt geschrift. Overigens moet men zich daarbij niet al teveel voorstellen. Veel vroegmoderne proefschriften in de Leidse Universiteitsbibliotheek zijn wonderbaarlijk dun en zijn vaak opsommingen van enigszins uitgewerkte stellingen in het Latijn. Daarbij is niet altijd duidelijk wie de auteur was. Het kwam voor dat de voorzitter van de *disputatio*, de hoogleraar, de stellingen inbracht en liet verdedigen door de student. Naarmate de vroegmoderne tijd vorderde, werd de *defendens* vaker als auteur vermeld en nam ook de omvang van de geschriften toe, zo stelde Scaliger-fellow Joseph Freedman vast.² Rond 1670 richtte René Descartes een disciplinaire ravage aan met zijn stelling dat niet ontzag maar twijfel de juiste houding was tegenover de klassieke auteurs. Vanaf dat moment draaide de *disputatio* steeds vaker om het betrekken van geheel nieuwe, ongekende stellingen van het soort dat wetenschapsfinancier NWO vandaag 'innovatief' zou noemen.³ Zo'n wetenschappelijke revolutie vergde heel wat meer argumentatie en overreding dan de wijsheid van eeuwen en daarmee werden de verhandelingen vermoedelijk langer.⁴ Wat wel bleef, was de disputatie zelf. De dialoog bleef immers het doel en het geschrift was daarbij een hulpmiddel. Dat doel leeft nog altijd voort. De promovendus die zich vandaag afvraagt waarom er nu ook nog een blaadje met stellingen bij

² J. S. Freedman, 'Disputations in Europe in the early modern period' in: D.D. Breimer, J.C.M. Damen, J.S. Freedman, M. Hofstede, J. Katgert, T. Noordermeer en O. Weijers, *Hora est! On dissertations. Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek Nr. 71* (Leiden 2005) 30-50: 34.

³ NWO staat voor Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

⁴ Freedman, 'Disputations in Europe', 36.

dat proefschrift moet, kan zich bedenken dat dit velletje in de universitaire traditie belangrijker is dan al het andere schrijfwerk bij elkaar. De stelling (of these) is de kern van de zaak; het geschrift is er ‘slechts’ een uitwerking en onderbouwing van.⁵

Nu gaat dit nummer van *Leidschrift* over eindschrijftjes en niet over proefschriften. Om de zin daarvan te begrijpen, moeten we met grote stappen langs 1815 en 1876. In het eerste jaar besloot koning Willem I dat voor dragers van de belangrijkste publieke ambten in het land fatsoenlijke diploma's nodig waren. Het ging niet langer aan om in volstreekte vrijheid literatuur op te snuiven en dan op wat stellingen te promoveren. Er moest een welomschreven examen komen dat de wereld duidelijk maakte over welke basiskennis de kandidaat beschikte. Het ging om een kandidaat voor mogelijke promotie; vandaar de naam *kandidaatsexamen*. Maar omdat zo'n promotie een vereiste werd voor de ambtsaanvaarding van predikanten, rechters, advocaten, rectoren van de Latijnse school en bepaalde geneesheren, had de buitenwereld behoefte aan een kwaliteitsgarantie in de vorm van een tussentijds mondeling examen in een keur aan vakken.

In 1876 werd dan het zaad voor de eindschrijftje gestrooid met de uitvinding van het *doctoraalexamen*, dat tussen het kandidaatsexamen en de promotie geschoven werd. De reden daarvoor was opnieuw een heuse wetenschappelijke revolutie. Was het doel van de universitaire studie in 1815 nog de brede intellectuele ontwikkeling van de student geweest; inmiddels had de wetenschap een draai richting de empirie gemaakt en de cyclus die daarbij hoort is, zoals ook wij als eenentwintigste-eeuwers weten, geen kleinigheid. De studie werd een vakopleiding voor de wetenschapper; een gedegen opleiding in de praktijk van systematisch waarnemen, ordenen, theoretiseren en die theorie weer toetsen aan de waarnemingen. De universiteit begon wat neer te zien op de beroepsvoorbereiding van weleer en het wetenschappelijke werk voorop te stellen. Voortaan werd het kandidaatsexamen een toetsing van theoretische kennis over een breed vakgebied, het doctoraalexamen een toetsing van specialistische kennis en

⁵ Zowel het Organiek Besluit van 1815, de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 als het Academisch Statuut van 1921 hielden de stellingen in stand en bij de juristen kon eind negentiende eeuw zelfs op stellingen worden gepromoveerd zonder een proefschrift te schrijven. De stellingen zijn zo de enige constante factor gebleven bij de promotie. Frans van Steijn, 'Het Rectoren College 1955-heden' in: P.J. Knegtman en L.J. Dorsman (red.), *Universiteit en identiteit. Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017) 91-115: 101.

wat basale onderzoeksvaardigheden en de promotie werd het proefstuk voor zelfstandig wetenschappelijk werk. Het is in de voorbereiding op het doctoraalexamen, in het veld van die basale onderzoeksvaardigheden, waar de eerste scripties voorzichtig opkwamen.⁶

Echte ‘eindsripties’ waren het in den beginne niet, in elk geval niet in de geschiedenisstudie. Een echte geschiedenisstudie was het overigens ook niet. Tot 1876 waren historische vakken onderdeel van een veel breder doctoraat in de letteren; daarna ontstond een hoofdrichting geschiedenis als onderdeel van de Nederlandse letterkunde. Het was wel wat megalomaan om het oude Rome en Napoleon te bestuderen als verschijningsvormen van Nederlandse letterkunde, zo vonden ook tijdgenoten, en mede daarom verscheen in 1921 de geschiedenis als zelfstandige studierichting.

De scripties waren aanvankelijk onderdeel van werkcolleges, een nieuwe vorm in de geschiedenisstudie die studenten vertrouwd moest maken met het ambacht van de historicus. Waar de student voor het kandidaatsexamen grote hoeveelheden literatuur moest verstouwen, kwam pas na een jaar of vier in voorbereiding op het doctoraalexamen wat onderzoekspraktijk om de hoek kijken. We moeten ons daar geen grote voorstellingen bij maken. Annie Romein-Verschoor schreef in haar memoires over haar ‘praktisch college’ in 1918 bij Johan Huizinga:

De kleine werkzaamheden, die daaraan verbonden waren en waaraan we maar zo’n beetje op ons eigen houtje voorttobden, kregen de grootscheepse naam van scripties, maar gingen gewoonlijk de 20 bladzijden niet te boven. Ik kreeg als opdracht een vergelijking van één figuur uit het kroniekje, ik meen Gloucester, met wat Holinshed en Shakespeare ervan gemaakt hadden. Het merkwaardige van de uitkomst was dat Shakespeare, die verondersteld wordt zijn stof uit Holinshed te hebben gehaald, een voorstelling geeft die dichter bij de Franse kroniek staat en psychologisch aanvaardbaarder leek. Zo leek het mij toen tenminste, maar ik schrijf het niet zonder beschaming op, als ik bedenk op welke uiterst magere gronden we zo’n probleem bekeken, en ook helemaal niet aangezet werden er meer bij om te halen.

⁶ J.M. Praamsma, *De universiteit als vormingsinstituut Deel I Een traditie van eeuwen. Ontwikkelingen in het academisch onderwijs tot aan de jaren zestig van de 20e eeuw* (Utrecht 2006) 17-18; W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame deel IV. De strategie van de aanpassing. De Leidse universiteit 1876-1975* (Amsterdam 2021) 36-37.

De scripties werden op college besproken - voor zover daarvoor tijd was.⁷

Romein-Verschoor volgde meer vakken waarvoor een scriptie moest worden gemaakt, zoals in de Nederlandse letterkunde bij Gerrit Kalff. Daarmee kon van een eindschrijving als *grande finale* van de studie niet gesproken worden.

Dat is begrijpelijk, want het hele doctoraalexamen was nooit als eindstation bedoeld; dat was nog altijd de promotie. Wel begon stilaan op te vallen dat steeds meer studenten nooit aan de promotie begonnen en na het doctoraalexamen op zoek gingen naar een baan. Volgens menig hoogleraar was dat iets onbestaanbaars: het was weglopen voor het eigenlijke wetenschappelijke werk begon. Het opkomend gebruik om na het doctoraalexamen de officieuze titel 'doctorandus' (hij, die doctor kan worden) te gaan voeren, kon al helemaal niet op waardering rekenen. 'Een basterdtitel', was Huizinga's onverbiddelijke oordeel in 1928.⁸ Nog in 1947 ging R.P. Cleveringa ertegen tekeer:

Het ijdele misbruik van "drs" voor den naam als gold het een titel en het verkwanselen, een kwart eeuw geleden, van het praedicaat "Mr" aan wie enkel het doctoraal-examen in de rechten heeft afgelegd, zullen soms wel mede een schadelijke zelfgenoegzaamheid kweken.⁹

Het probleem dat hier speelde, was dat een groeiende meerderheid van de studenten helemaal geen wetenschappelijke carrière ambieerde. Die studie duurde toch al veel te lang. Door specialisering in de wetenschap kwamen er meer vakken en dijen studieprogramma's steeds verder uit. Mannen verloren daarnaast nog tijd aan de dienstplicht. Het duurde in de regel inmiddels wel acht jaren voor het doctoraalexamen kon worden afgelegd. Daarna vond de gemiddelde student het welletjes; het werd hoog tijd om geld te verdienen of te trouwen. Bovendien waren inmiddels mooie maatschappelijke bevoegdheden verbonden geraakt aan het doctoraalexamen, waarmee de afgestudeerde prima uit de voeten kon op de arbeidsmarkt. Minister Cals besloot in 1960 dit nobele streven te honoreren door de titel 'doctorandus'

⁷ A. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering. Herinneringen* (Amsterdam 1971) 146-147.

⁸ J. Huizinga, 'Een insluipsel' in: *De Gids* 92 (1928) 123-125.

⁹ Rede uitgesproken door den rector-magnificus prof. mr R.P. Cleveringa bij de overdracht van het rectoraat aan prof. mr J.C. van Oven op 15 september 1947.

een wettelijke status te geven en daarmee kreeg het doctoraalexamen gewicht. Het nam voor velen de plaats in die vroeger de promotie had: de bekroning van de studie.¹⁰

Zo kon het gebeuren dat docenten wel wat meer van hun examenkandidaten gingen verwachten dan de twintig kantjes van Annie Romein-Verschoor. Alle kennis en vaardigheden die de universiteit aan haar studenten wilde meegeven, moesten nu al voor het doctoraalexamen zijn opgedaan. Uit memoires van Leidse geschiedenisstudenten uit de jaren vijftig klinkt een heel andere toon dan bij Romein-Verschoor. H.L. Wesseling, toch een man van het *understatement*, noemde zijn epistel uit 1961 een ‘vrij uitvoerige scriptie’ die over Frans militarisme ging en waarvoor hij de Parijse archieven in dook.¹¹ Cees Fasseur noemde zijn eigen scriptie uit 1964 zelfs ‘omvangrijk’, en met honderd pagina’s was dat predicaat ook wel verdiend. Toch kon van een enkele eindscripctie nog steeds niet gesproken worden. De gekozen afstudeerrichting bestond uit twee werkcolleges, elk afgesloten met een literatuurtentamen en een scriptie; twee scripties dus. Fasseur schreef er één over de Nederlands-Indische gouverneur-generaal Otto van Rees en één over Lloyd George.¹² H.L. Wesseling maakte er ook nog één over Robert Fruin.¹³ Al met al was het een grote opgave geworden, één die in de kern een beroep deed op dezelfde vaardigheden als die vereist ware voor de promotie. Een minipromotie, als het ware.

Dit was allemaal vlak voordat het hele studiesysteem grondig op de schop ging. Jaren was er gebakkeleid over de vraag hoe de meerderheid van de studenten goed voorbereid kon worden op de arbeidsmarkt. Was zo’n langdurige en diepgravende wetenschappelijke vorming nu echt nodig voor de honderdduizenden die inmiddels naar de universiteit kwamen? In 1968 besloot de landelijke commissie-Posthumus dat iedereen aan de universiteit een opleiding tot onderzoeker moest blijven krijgen, maar nu veel sneller. In vier jaren moest alles afgehandeld worden. Bovendien zouden onderzoeksvaardigheden voor het doctoraalexamen evenveel aandacht gaan krijgen als kennis. In plaats van het kandidaatsexamen kwam er nu een éénjarige propedeuse, die een kennisbasis legde en eerste oefeningen in onderzoek bevatte. Wie niet geschikt bleek voor studie, moest al na dit eerste jaar kunnen stoppen met studeren. De studie geschiedenis was in de jaren

¹⁰ P. Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* (Amsterdam 2021) 59.

¹¹ H.L. Wesseling, *Zoon en vader, vader en zoon* (Amsterdam 2008) 58-60.

¹² C. Fasseur, *Dubbelspoor. Herinneringen* (Amsterdam 2016).

¹³ Wesseling, *Zoon en vader*, 58.

zeventig één van de eerste Leidse opleidingen die zo'n selectieve propedeuse uitdacht en invoerde.¹⁴ Daarna kreeg de student op papier nog drie jaar om alles te doen, hoewel de praktijk minder streng was. Dat betekende dat er geen tijd meer was voor twee lijvige doctoraalscripties. In 1982 dwong de minister de vierjarige studie bij wet af. Met knarsende tanden legden docenten zich neer bij een flinke reductie van de studielast. Daarmee bleef een enkele eindschrijft voor het doctoraalexamen over.¹⁵

Zo is deze geschiedenis rond: de eindschrijft is een afgeleide van het proefschrift, maar is in gewicht en omvang de vroegmoderne dissertatie ruimschoots gaan overtreffen. Omdat de universitaire studie in de kern een opleiding is geworden tot wetenschappelijk onderzoeker, is het grootste gewicht gaan liggen bij een examenvorm die vooral onderzoeksvaardigheden vereist - en dat is de moderne scriptie bij uitstek. Wie er één met succes heeft geschreven, kan een grote hoeveelheid literatuur overzien, daar discussies in ontwaren en daarbij zelf een eigen standpunt innemen. De kandidaat kan primaire bronnen vinden, kritisch analyseren, ordenen en verwerken in een betoog – en schrijven natuurlijk. Het wetenschappelijk debat staat hierbij voorop zoals het dat in de *disputatio* ook al deed. Maar de empirie en het originele standpunt zijn erbij gekomen. Zo bezien is de scriptie juist een heel elegante examenvorm: de kern van de moderne geschiedwetenschap ligt erin besloten en de eeuwenoude traditie van het academisch debat. En ja, die kan wreed zijn.

Dit nummer van *Leidschrift* toont een staalkaart van verse Leidse afstudeerscripties. Bijzonder is dat in Leiden de student nog altijd een vrijwel onbeperkte ruimte heeft om een eigen onderwerp te kiezen en dat levert elk jaar opnieuw de meest gevarieerde, vaak onverwachte avonturen op. Zo ook dit nummer van *Leidschrift*, waarvoor masterstudenten hun bachelorscripties omwerkten tot een artikel. Zij nemen de lezer mee van de cultus van Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika (Eden Dijkstra), langs regentschappen van stadhoudersvrouwen in de Republiek der Nederlanden (Tessa Ridder) naar de positie van de Nederlandse minister-president ten tijde van Ruud Lubbers (Maarten Kolpa). Emma Sow onttrekt zich aan tijd en plaats en bespreekt de Zuid-Afrikaanse historische lading van

¹⁴ Bureau Onderzoek van Onderwijs Rijksuniversiteit Leiden, *Het eerstejaarsmerkecollege in de sekte geschiedenis: een tussentijds verslag* (Leiden 1972); Rijksuniversiteit te Leiden, *Verslag 1971-1973* (Leiden 1974) 77.

¹⁵ Slaman, *Glazen toren*, 62-68.

straatnaamborden in de Leidse Transvaalbuurt, waarbij ook huidige bewoners aan het woord komen.

Zo gevarieerd als de thema's zijn, zo duidelijk is dat deze studenten één en hetzelfde vak hebben geleerd: dat van historicus. Duidelijk is ook dat de studenten zijn geslaagd, zowel in de wetenschappelijke proeve als in de karaktertest die 'eindscriptie' heet.